Dorota Zdunkiewicz-Jedynak
(Uniwersytet Warszawski,
e-mail: d.jedynak@uw.edu.pl)
ORCID: 0000-0002-4710-9826

ŻYDKI, GUDŁAJE, PARCHY I INNE WYRAZY HANIEBNE. ANTYSEMITYZM ODCIŚNIĘTY W DAWNEJ I WSPÓŁCZESNEJ LEKSYCE POLSKIEJ

Twórcą terminu *antysemityzm* jest XIX-wieczny niemiecki dziennikarz Wilhelm Marr. Termin powstał pod koniec lat 70. tego wieku, gdy Marr ostrzegał swoich rodaków, by niektóre dziedziny gospodarki niemieckiej chronić przed dominacją Żydów.

Współcześnie antysemityzm jest pojęciem rozmytym. Obejmuje postawy mające różne manifestacje. Jego centrum stanowi niechęć, a nawet wrogość wobec Żydów. Często jego składnikiem jest także strach, związany z obawą, że Żydzi zamierzają okraść świat; zazdrość o ich bogactwo i wykształcenie, dalej dochodzą do tego uprzedzenia religijne (Żydzi – to zabójcy Jezusa) czy polityczne (żydowskość kojarzona jest z udziałem Żydów w aparacie bezpieczeństwa PRL-u czy – ostatnio – we władzach „Solidarności”).

Uchwalenie w czerwcu 2018 roku nowelizacji ustawy o IPN spowodowało, że w debacie publicznej odżył stereotyp antysemicki, a niechęć lub nawet agresja wobec Żydów (dająca o sobie znać między innymi na forach internetowych) się nasiliła, zwłaszcza w związku z dyskusją na temat oskarżeń o współodpowiedzialność Polaków za Holocaust (podobne dyskusje były już prowadzone wcześniej, choćby w związku ze sprawą Jedwabnego czy pogromu kieleckiego).

Dzisiaj, gdy wiele się mówi na scenie politycznej z jednej strony o polskim antysemityzmie, z drugiej – o filosemityzmie, warto spojrzeć pod tym kątem na samą polszczyznę. Leksyka bowiem to zwierciadło, czasem niestety mroczne, w którym odbijają się nie tylko wartości, ale również antywartości, utrwalone uprzedzenia, w tym stereotypy narodowościowe. Problem stereotypów narodowościowych obrósł już bogatą literaturą językoznawczą, głównie na gruncie językoznawstwa kulturowego, gdzie do opisu wykorzystuje się przede wszystkim metodologię etnolingwistyki kognitywnej.¹

¹ Por. np. J. Bartmiński, *Stereotyp Rosjanina i jego profilowanie we współczesnej polszczyźnie* [w:] *Stereotypy mieszkają w języku*, Lublin 2007, s. 262–298; J. Bartmiński, *Semantyka i polityka. Nowy profil polskiego stereotypu Ukraińca*

1. STEREOTYP ŻYDA I ANTYSEMITYZM W BADANIACH JĘZYKOZNAWCZYCH

W obszarze nauk humanistycznych zainteresowanie stereotypem Żydów i postawami antysemickimi jest przede wszystkim przedmiotem zainteresowania historyków, judaistów, w jakiejś mierze – także literaturoznawców, socjologów i antropologów. Można tu wskazać np. publikacje Aliny Całej² czy historyka i filologa specjalizującego się w tematyce żydowskiej – Marcina Wodzińskiego.³ Ze względu na specyfikę metodologiczną dyscyplin reprezentowanych przez podobnych badaczy ich prace skoncentrowane są nie tylko na składnikach stereotypu żydowskiego, ale również na źródłach postaw antysemickich.

Ze względu na temat tego artykułu za tło porównawcze należałoby jednak przyjąć (mniej liczne) prace – o charakterze lingwistycznym, w których autorzy z wykorzystaniem metod *stricte* językoznawczych podejmują próbę opisu cech stereotypowych utrwalonych w danych tekstowych i językowych.

Pierwszy typ badań reprezentują np. studia A. Niewiary, O. Ilchyny czy M. Wojtyńskiej-Nowotki.⁴ Stawianym przez językoznawczynie pro-

[w:] *Stereotypy mieszkają w języku*, Lublin 2007, s. 299–314; J. Bartmiński, *Jak zmienia się stereotyp Niemca w Polsce? Profile i ich historyczno-kulturowe uwarunkowania* [w:] *Stereotypy mieszkają w języku*, Lublin 2007, s. 242–261; M. Peisert, *Nazwy narodowości i ras we współczesnej polszczyźnie* [w:] J. Anusiewicz, F. Nieckula (red.), *Potoczność w języku i w kulturze*, „Język a Kultura”, t. 5, Wrocław 1992, s. 209–223; K. Pisarkowa, *Konotacje nazw narodowości*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1976, z. 1, s. 5–26; A. Niewiara, *Polskie stereotypy narodowe w świetle badań diachronicznych*, „LingVaria” 2010 nr 2(10), s. 171–183; A. Niewiara, *Das Stereotyp des Deutschen in der polnischen konspirativen Presse des Zweiten Weltkrieges*, „Znakolog” 1991, nr 3, s. 181–200; A. Niewiara, *Wyobrażenia o narodach w pamiętnikach i dziennikach z XVI–XIX wieku*, Katowice 2000; A. Niewiara, *Moskwiczin – Moskal – Rosjanin w dokumentach prywatnych. Portret*, Łódź 2006; A. Niewiara, *Polish ethnic stereotypes in common discourse (diachronic and comparative perspective)*, „Issledovanja po slovjańskim jazykam” 2006, nr 11, s. 11–26; A. Kępiński, *Lach i Moskal. Z dziejów stereotypu*, Warszawa–Kraków 1990.

² A. Cała, *Autostereotyp i stereotypy narodowe* [w:] I. Krzemiński (red.), *Czy Polacy są antysemitami?*, Warszawa 1996, s. 199–229; A. Cała, *Wizerunek Żyda w polskiej kulturze ludowej*, Warszawa 2005; A. Cała, *Żyd – wróg odwieczny? Antysemityzm w Polsce i jego źródła*, Warszawa 2012.

³ M. Wodziński, *Kultura Żydów polskich. Stereotypy i ich konsekwencje. Materiały z konferencji „Polsko-żydowskie dziedzictwo Rzeczypospolitej. Wyzwania pamięci i edukacji”*, Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN 14–16.11.2019 r.

⁴ O. Ilchyna, *Językowy obraz Żyda według zbioru Leona Węglińskiego Hórkijskich. Skazki i obrazki z życia w Hałyczyni*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” 27(1), s. 91–104; A. Niewiara, *Schematy ideologiczne w obrazie Żyda w polskiej literaturze pamiętnikarskiej z XVI–XIX w.* [w:] A. Szawerna-Dyrzka, M. Tramer (red.), *Żydzi w literaturze*, t. 1, Katowice 2003, s. 192–209;

blemem badawczym w pracach dotyczących tekstowej wizji Żydów jest odpowiedź na pytanie, jaki jest wizerunek Żyda / Żydów w tekstach dawnych wybranych przez autorki do analizy leksykalnej i (ewentualnie) czy ślady zrekonstruowanego przez nie obrazu są nadal obecne we współczesnym stereotypie tej narodowości.

Drugi kierunek lingwistycznego opisu stereotypu żydowskiego koncentruje się na systemowych zasobach językowych polszczyzny, które stanowią najwyraźniejszy eksponent stereotypu – na przysłowiaach i utrwalonych związkach frazeologicznych.⁵

Badanie metodami lingwistycznymi potwierdza wskazywane przez reprezentantów innych dyscyplin komponenty stereotypu, takie jak swoista egzotyka w urodzie i stroju; obyczajowa i językowa obcość, odrębność kulinarna; bogata duchowość manifestująca się jednak negatywnie jako religijny fanatyzm; zaradność i inteligencja – opisywana raczej negatywnie jako spryt, przebiegłość, a nawet nieuczciwość; brak dbałości o higienę; wewnątrzspołnotowa solidarność; skąpstwo; niezdrówka ciekawość; chciwość; dążenie do przejęcia władzy kosztem polskich elit i przez ekonomiczny wyzysk; tułaczy tryb życia.

Nowość podjętej przeze mnie analizy na tle dotychczasowych badań językoznawczych polega na tym, że materiałem wybranym do opisu są tu same etnonimy i ich potoczne ekwiwalenty, wyrazy derywowane od etnonimu, jego metaforyczne neosemantyzmy (poza zakresem moich zainteresowań pozostają zbadane już paremie oraz wyrażenia idiomatyczne). I te komponenty zapewniają jednak trwałość krzywdzącym stereotypom; są one przez to jeszcze bardziej niebezpieczne, a ich niszczącej siły nie powinno się ignorować.

Zajmuję się tu zjawiskami leksykalnymi zarówno współczesnymi, jak i przeszłymi (zarejestrowanymi w słownikach dawniejszych – począwszy od XIX wieku – i we współczesnych rejestrach korpusowych). Są one ciemnym zwierciadłem polskich postaw dających się określić jako antysemityczne. Rezygnuję przy tym ze sztywnych ram analiz synchronicznej i diachronicznej na rzecz ujęcia panchronicznego.⁶ Metoda polegająca na

M. Wojtyńska-Nowotka, *Antysemityzm w polskiej prasie dwudziestolecia międzywojennego. Leksyka nagłówków prasowych tygodnika „Pod Pręgierz”, „Poradnik Językowy”* 2020, z. 6, s. 64–78.

⁵ O stereotypach utrwalonych w polskiej frazeologii i przysłowiaach por. np. S. Grodzka, *Stereotyp Żyda i Cygana w przysłowiaach polskich*, „Prace Językoznawcze” 2001, t. 3, s. 39–46; D. Zdunkiewicz-Jedynak, *Obraz społeczności żydowskiej w świetle przysłów i frazeologii* [w:] U. Kolberová, S. Mizerová (red.), *PAREMIE NARODÓW SŁOWIAŃSKICH IX – Paremie słowiańskie w XXI wieku*, Ostrawa 2019, s. 63–72.

⁶ Por. P. Łozowski, *Panchronia, czyli językoznawstwo bez synchronii* [w:] A. Pajdzińska, P. Krzyżanowski (red.), *Przeszłość w językowym obrazie świata*, Lublin 1999, s. 25–50; P. Łozowski, *Tradycja jako panchronia, czyli w poszukiwaniu ciągłości kultury* [w:] J. Adamowski, M. Wójcicka (red.), *Tradycja w kon-*

traktowaniu zjawisk językowych jako swoistego czasowego kontinuum pozwala bowiem uzyskać pełniejszy obraz w rekonstruowaniu językowych sposobów konceptualizacji pojęć właściwych danej wspólnotie językowej.

Są w zebranym materiale słowa wyrażające niechęć, pogardę, wrogość, będące nośnikami silnego wartościowania z odwołaniem do utrwalonych negatywnych stereotypów Żyda postrzeganego przede wszystkim jako ktoś chytry, z jednej strony bogaty – nieuczciwy wyzyskiwacz, z drugiej – biedny i brudny. Przedstawiony w artykule materiał uzupełniam przykładami neologizmów tekstowych, które są nośnikami postaw antysemitycznych.

2. ETNONIMY I ICH POTOCZNE EKWIWALENTY

Wyraz *Żyd* ma pochodzenie hebrajskie. Jego możliwą drogę do polszczyzny ilustruje łańcuch zapożyczeń:

ogsłow. **židъ* ← st.wł. *giudio* ← łac. *iūdaeus* ← gr. *ιουδαῖος* ← hebr. יהודי (*jehudi*);
por. czes. *Žid*, białor. *жыд*, por. także franc. *juif*, portug. *judeu*, niem. *Jude*.⁷

W polskich słownikach jako synonim *Żyda* wymieniany jest także rzeczownik *Hebrajczyk*. Nazwa ta według *Księgi Rodzaju* [Rdz 11,14–26] wywodzi się od imienia *Eber* (*Ėwer*). Takie imię nosił potomek Sema – jednego z trzech synów Noego. Rzeczownik ma związek z semickim czasownikiem *ʿbr* o znaczeniu ‘mijać, przechodzić z miejsca na miejsce’, co zapewne ma związek z koczowniczym trybem życia Izraelitów. Z omawianym rdzeniem powiązane są używane w wielu językach europejskich nazwy, takie jak: wł. *Ebreo*, ang. *Hebrew*, ukr. *Євреї*, białorus. *Гаўрэў*, chorw. *Jevrejin*, ros. *Евреї*. Drugi z wymienionych etnonimów (*Hebrajczyk*) nie tworzył w przeszłości i nie tworzy współcześnie tak licznych nacechowanych potocznie derywatów, nie zyskiwał dawniej i nie zyskuje w dzisiejszej polszczyźnie potocznych znaczeń metaforycznych, dla których podstawą motywacji słotwórczej lub neosemantyzacyjnej byłyby negatywne asocjacje i konotacje wartościujące leżące u podstaw neologizmów słotwórczych i semantycznych od etnonimu *Żyd*.

Wyrazem pogardy jest spotykany w polszczyźnie potocznej ekwiwalent etnonimu – zdrobnienie imienia *Izaak*, czyli *icek* (w lm. używany najczę-

tekstach kulturowych, Lublin 2011, s. 113–123; P. Łozowski, *Od semantyki do gramatyki, czyli o wyższości panchronii nad synchronią i diachronią* [w:] J. Kamper-Warejko, M. Gębka-Wolak, A. Moroz (red.), *Leksyka języków słowiańskich w badaniach synchronicznych i diachronicznych*, Toruń 2014, s. 89–100; P. Łozowski, *Panchronia, czyli język jako symbol doświadczenia* [w:] P. Stalmaszczyk (red.), *Metodologie językoznawstwa. Od diachronii do panchronii*, Łódź 2018, s. 165–177.

⁷ Por. W. Mańczak, *Polski słownik etymologiczny*, Kraków 2017.

ściej z wykładnikiem fleksyjnym formy niemęskoosobowej *icki*). Podobnie obraźliwe jest zdrobnienie od imienia Mojżesz – *mosiek* (w lm. *moški*) rejestrowane nawet w najnowszym leksykonie polszczyzny [WSJP PAN].

Do wyjątkowo wstydlivych wyrazów używanych na określenie Żydów należy rzeczownik *parch*:

Ryc. 1.

3. *lp D.-a przestarz.* «pogardliwie o Żydzie»: Za dużo wymagają od Żydów. Jak się nie asymilują, to się ich nazywa parchami i wrogami kraju. A jak się chcą asymilować, to wyśmiewają ich na każdym kroku. *Stonm. Murz. 173.* Obu pięściami toruje sobie drogę pośród zbitej masy ciał starozakonnych, wołając: — Na bok, parchy, kiedy ja idę na licytację!... *Prus Lalka II, 83. // L*

[Źródło: <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/parch;5469846.html>: dostęp: 29 maja 2021 r.]

Przypomnijmy, że jego podstawowe znaczenie to:

1. 'grzybicza choroba skóry objawiająca się żółtawymi strupami; też: strupy';
2. 'choroba roślin wywoływana przez pasożytnicze grzyby, objawiająca się plamami i naroślami; też: te plamy i narośle'.⁸

Określenie to odniesione do człowieka, podobnie jak inne wyrazy o pierwotnym znaczeniu mającym związek z chorobami (por. *cholera*), jest jawnie obraźliwe. Wobec Żydów było wykorzystywane już w dyskursie antysemickim okresu międzywojennego. Odżyło niedawno w wypowiedzi prawicowego dziennikarza Rafała Ziemkiewicza.

Ryc. 2.

[Źródło: <http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/7,114884,22958211,ziemkiewicz-w-obrzydlivy-sposob-o-sporze-z-izraelem-oburzenie.html>, dostęp: 29 maja 2018 r.]

⁸ <https://sjp.pwn.pl/slowniki/parch.html>, dostęp: 10 września 2021 r.

Jest rejestrowane także w najnowszym słowniku języka polskiego i to bez kwalifikatora chronologizacyjnego, który pozwalałby uznać to słowo za dawne czy wychodzące z użycia.⁹ Utrwała stereotyp Żyda unikającego mydła i wody.

Podobnie obraźliwy charakter ma rzeczownik wymieniany w polu synonimów w słowniku PWN¹⁰ – *gudłaj* (etymologia: ukr. кудлай ‘człowiek z rozczochranymi włosami’).

Łódzcy kibole klubu piłkarskiego *Widzew* nazywają kibiców ŁKS-u *pejsami*. Ci ostatni odpłacają się rywalom nazwą *Żydzew*.

3. DERYWATY OD ETNONIMU ŻYD

Od dawna istniało w polszczyźnie wiele wyrazów utworzonych od rzeczownika *Żyd* (zapisywanego również małą literą, gdy chodzi o przynależność do wspólnoty religijnej lub o znaczenia metaforyczne motywowane konotacjami leksykalnymi). Derywaty słowotwórcze, podobnie zresztą jak i neosemantyzmy, z reguły miały kiedyś (i mają współcześnie) negatywne zabarwienie emocjonalne – były i są pogardliwe, lekceważące, w najlepszym wypadku – żartobliwe.

Wśród derywatów słowotwórczych rejestrowanych w dawniejszych słownikach [por. *Słownik warszawski* – dalej: SW;¹¹ *Słownik języka polskiego* S.B. Lindego – dalej: SL;¹² *Słowniki wileński* – dalej: SWil¹³] na pierwszy plan wysuwają się pod względem liczebności nacechowane de-minutiva i augmentativa odnoszące się do:

1. mężczyzny – najbardziej rozpowszechnione było, począwszy od końca XIX w., deminutivum *Żydek* oraz augmentativa: *Żydzina*, *Żydowin*, *Żydowina*, *Żydzisko*, *Żydowiec*, *Żydłak*;
2. kobiety – *Żydowica* (*Żydówica*), *Żydowa*, *Żydóweczka*, *Żydowicka*;
3. młodego chłopca – *Żydziuk*, *Żydziak*, *Żydaszek*;
4. dziecka – *Żydziałko*, *Żydzie*, *Żydowiątko*, *Żydowie*;
5. miejsca przebywania Żydów: *Żydowia*, *Żydziawa*;
6. cechy żydowskości lub zbiorowości – *żydowizm*, *żydowszczyzna*, *Żydostwo*.¹⁴

⁹ Por. https://www.wsjp.pl/index.php?id_hasla=64684&id_znaczenia=5171814&l=21&ind=0, dostęp: 10 września 2021 r.

¹⁰ Por. <https://sjp.pwn.pl/slowniki/%C5%BBYdem.html>, dostęp: 29 maja 2021 r., 10 września 2021 r.

¹¹ J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki (red.), *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1900–1927.

¹² S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1807–1814.

¹³ A. Zdanowicz i in. (red.), *Słownik języka polskiego*, Wilno 1861.

¹⁴ Z tej serii derywatów rejestrowany jest w WSJP PAN tylko rzeczownik *Żydzisko* opatrzony kwalifikatorem *pogard*.

Zatrzymajmy się przy deminutivum *Żydek*. Tworzenie formacji zdrabniających od nazw narodowych nie należy do częstych. Nasuwa się np. *iron.* albo *żart.* *Francuzik* (formalnie jest nim być może *Rusek*, jednak ten rzeczownik nie jest chyba przez współczesnych Polaków postrzegany jako deminutivum). *Francuzik* jednak – według danych pozyskanych z NKJP – jest w praktyce bardzo rzadko używany, skoro wyszukiwarka Pelcra ani dla całego korpusu, ani dla korpusu zrównoważonego nie znalazła przykładów jego użycia, podczas gdy dla formy *Żydek* tylko w korpusie zrównoważonym dała dostęp do ponad 320 cytatów z wyraźnym wzrostem liczebności tego słowa w tekstach około 1990 roku:

Ryc. 3. Profil diachroniczny

[Źródło NKJP; www.nkjp.pl, dostęp: 29 maja 2021 r.]

Profil stylistyczny wyrazu pokazuje natomiast, że jest on najpowszechniejszy w literaturze, zwłaszcza w prozie (8 użyc na milion słów):

Ryc. 4. Profil stylistyczny

[Źródło: NKJP; www.nkjp.pl, dostęp: 29 maja 2021 r.]

Współczesna polszczyzna zna także wiele wyrazów derywowanych od rzeczownika *Żyd*, które mają charakter skrajnie wartościujący i mogą być traktowane jako eksponenty wrogiego stosunku do Żydów. Jednym z nich jest *żydostwo*. Słowniki współczesne podają, że rzeczownik ten ma dwa znaczenia: 1. ‘cechy żydowskie’ i 2. ‘żydowskie pochodzenie’. Rozgraniczają te dwa znaczenia np. autorzy internetowego słownika PWN.¹⁵

Cytaty dostępne dzięki NKJP dowodzą jednak istnienia jeszcze jednego znaczenia – ważnego z punktu widzenia tematu tego artykułu. Ujawnia się ono na przykład w następujących kontekstach:

Żydostwo szkodziło i szkodzi nam na każdym kroku, wżera się jak rak w ciało narodu, szerzy przekupstwo i zepsucie wśród dorosłych, a rozpustę i bezbożnictwo wśród młodzieży, wydiera nam handel, przemysł, rzemiosło, a nawet ziemię [„Mały Dziennik” 1938; cyt. za: Andrzej Oseka, *Kulomioty ojca dyrektora*, „Wprost” nr 1161, 6 marca 2005].

Postulat odebrania praw żydostwu, wtłoczenia go w getto, ukształtował się już w poczuciu prawnym gospodarzy tej ziemi i będzie zrealizowany [„Przegląd Katolicki”, 2 stycznia 1938].

Wśród przekleństw oskarżających całe międzynarodowe żydostwo o burzenie i wyzykiwanie dumnych Niemiec, zgrzytnął karabin i rozległ się strzał [J. Bau, *Czas zbezczeszczenia. Wspomnienia z czasów drugiej wojny światowej*, Warszawa 2006].

Żydostwo to najwyraźniej rzeczownik, który może być użyty nie tylko w znaczeniu abstrakcyjnym jako określenie zbioru cech czy pochodzenia, lecz z odniesieniem do osób – to swoiste ogólne *collectivum* oznaczające wewnętrznie nieodróżnicowaną grupę (jak rzeczownik *ptactwo*), dodatkowo dzięki zastosowaniu rzeczownika rodzaju nijakiego czyni się to odniesienie zdehumanizowanym, odbiera członkom tak określonej zbiorowości atrybut człowieczeństwa (por. *dziadostwo przyszło*). To znaczenie rejestrował słownik pod redakcją Witolda Doroszewskiego,¹⁶ podając je nawet jako pierwsze (ryc. 5.).

Dawniejsze słowniki, takie jak SW, notowały fakt, że rzeczownik *żydostwo* (także w wariantcie *żydowstwo*) mógł występować w lm. i oznaczał on wtedy ‘szachrajstwo, oszustwo’, np.: *Wstydzili się, że po tylu zapowiadanych dobrociach, zjawiły się takie żydostwa*.

Nawet przedstawiciele najmłodszego pokolenia Polaków sięgają współcześnie po słowa derywowane od nazwy etnonimicznej zdradzające co najmniej niechętny, negatywny stosunek do Żydów; niechęci te nie mogą być przecież oparte na żadnych rzeczywistych trudnościach polsko-żydowskiego współbywania – nowe pokolenia nie mają w ogóle takich doświadczeń, jakimi dysponowały choćby pokolenia pamiętające czas międzywojnia, gdy Polska była domem dla jednej z największych społeczności żydowskich i zamieszkiwały ją ponad 3 miliony Żydów, a to

¹⁵ Por. <https://sjp.pwn.pl/>, dostęp: 10 września 2021 r.

¹⁶ W. Doroszewski (red.), *Słownik języka polskiego*, t. X, Warszawa 1958–1969.

w konsekwencji pociągało za sobą konieczność ułożenia polsko-żydowskich stosunków w codziennym współistnieniu.

Do wyrazów znanych najmłodszemu pokoleniu należą czasowniki *żydzić* ‘skąpić’, *ożydzić* ‘oszukiwać’, *wyżydzić* ‘wyłudzić’ motywowane silną konotacją nieuczciwości.

Ryc. 5.

*żydostwo n III, Ms. ~twie blm 1. «zwykle z niechęcią: ogół Żydów; Żydzia»: Tak dokładną zdradza na każdym kroku znajomość judaizmu (...) że trudno przypuścić, ażeby ktoś poza żydostwem mógł z taką precyzją mówić o rzeczach, wśród których nie wzrastał. DĄBR. E. Proleg. 69. Stosunki zdrowotne po miastach i miasteczkach, między gminem i żydostwem, bywały oplakane. BRÜCK. Kult. III, 274. 2. «cechy żydowskie; bycie Żydem»: Adam jest pięknym chłopcem, nie ma ani w rysach twarzy, ani w całej postaci, ani w mowie, ani nawet w charakterze cienia żydostwa. ŻER. Opow. II, 136. Szuman przestanie chępić się swoim żydostwem. PRUS *Lalka* III, 198. // L*

[Źródło: <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/zydostwo;5533197.html>, dostęp: 29 maja 2021 r.]

Wśród przywoływanych derywatów obelżywych nie może zabraknąć *żydokomuny*.¹⁷ To rzeczownik najsilniej utrwalający stereotyp przypisujący Żydom dominującą rolę w tworzeniu komunizmu – ten miał być ostatecznym krokiem do zdobycia przez nich władzy nad światem. *Żydokomuna* w polszczyźnie jest dziś etykietą stygmatyzującą, Polacy określają nią każdego, kto ich zdaniem reprezentuje interesy Żydów, co jest związane z dążeniem do ekonomicznego wykorzystania Polaków, połączonego z intencją zniszczenia polskiej elity, kultury polskiej i Kościoła katolickiego. W Polsce już w 1920 r. określeniem *żydokomuny* posługiwała się w swej propagandzie Narodowa Demokracja, a po wojnie *żydokomuna* najsilniej była kojarzona z Urzędem Bezpieczeństwa. Dziś słowo znów powraca w dyskursie publicznym w związku z dyskusją o rozmowach Okragłego Stołu.

W ostatnim czasie za sprawą dr Ewy Kurek¹⁸ w dyskursie publicznym odżyło wyrażenie sięgające rodowodem przedednia I wojny światowej: *dwużydzian polski*. Jego twórcą był prawie sto lat temu Andrzej Niemojewski – poeta, społecznik i religioznawca. Ukuł on ten neologizm

¹⁷ O tej kategorii w stereotypizacji Żydów pisała A. Zawadzka, *Piętno „żydokomuny” w ujęciu pokoleniowym. Szkic do badań*, „Teksty Drugie” 2016, z. 1, s. 88–107.

¹⁸ Por. <https://www.youtube.com/watch?v=Xb9rf9J8Tgw>; dostęp: 29 maja 2021 r.

w związku z szerzącym się wówczas filosemityzmem – zdaniem pisarza niebezpiecznym.¹⁹

Z kolei były duszpasterz, który odszedł ze Zgromadzenia Księży Misjonarzy w atmosferze skandalu, znany z kontrowersyjnych, nacjonalistycznych poglądów i radykalnych wystąpień – Jacek Międlar czy prezes stowarzyszenia Marsz Niepodległości – Robert Bąkiewicz bez ogródek twierdzą, że Polska jest / była *zażydzona*.²⁰ Neologiczny imiesłów przywodzi na myśl takie słowa jak *zabagniony*, *zajuszony*, *zawszawiony*; łączy je informacja o jakimś niepożądanym nadmiarze i negatywne wartościowanie tego stanu przesyty.

Wśród derywatów tworzonych od etnonimu *Żyd* znajdujemy przysłówek *po żydowsku*: *To po żydowsku, nie po obywatelsku* (czyli nieuczciwie) [SW]. Wyrażenie utrwała negatywny stereotyp Żyda – jego znaczenie jest motywowane przypisywaną Żydom cechą nieuczciwości.

4. ZNACZENIA METAFORYCZNE NAZWY ETNONIMICZNEJ

O pogardliwym, a przynajmniej niechętnym, stosunku do Żydów mogą pośrednio świadczyć rejestrowane w słownikach dawne i współczesne znaczenia metaforyczne ufundowane na etnonimach.

SL rejestruje np. rzeczownik *żydówka* w znaczeniu ‘zrazu twarda, bardzo bołaca i ogniąca nabrzmiałość, swe siedlisko i pochodzenie z podskórnej tłustości wywodząca’ – dziś określilibyśmy to znaczenie rzeczownikiem *czyrak*. Ten sam słownik podaje, że *żydówka* to także wieloletnia lilia, która odrodziła się po zimie w ogrodzie, tracąc jednak właściwą jej barwę i zapach: ‘kwiat formą (...) podobien do niej. Ale rudy, ani biały, ni glancu, ni woni’ [SL].

W przeszłości *żydem* nazywano metaforycznie plamę utrzymującą się na ścianie mimo jej pobielenia oraz kleks z atramentu w zeszycie: *zrobić, usadzić żyda* [SW];²¹ *żydkiem* określano rodzaj nożyka albo naftową lampkę lub też grę w piłkę, a czasami również „grę w durnia” [SW]; nazwy *żydak* używano na określenie nieochrzczonego dziecka; rzeczownik *pl. tantum żydy* odnoszono do sklepików żydowskich bądź niskiej wartości towarów sprzedawanych w dzielnicach żydowskich: *Pójść na Żydy; Kupiłem to na Żydach* [SW].

¹⁹ Por. F. Koneczny, *Cywilizacja żydowska*, Warszawa 1995, reprint z 1934 r.

²⁰ Por. <https://www.youtube.com/watch?v=dFVpB0d0GpQ>; dostęp: 29 maja 2021 r.

²¹ *Nota bene* znaczenie to (wprowadzie jako dawne) jest również rejestrowane przez najnowszy leksykon – *Wielki słownik języka polskiego PAN* pod red. P. Żmigrodzkiego, por. https://www.wsjp.pl/index.php?id_hasla=83229&id_znaczenia=5207540&l=31&ind=0, dostęp: 10 września 2021 r.

Już SW rejestruje przenośne znaczenie rzeczownika *żyd* w znaczeniu ‘człowiek, którego religią pieniądz, szachraj, handlarz, kramarz, tandeciarz, człowiek wyrachowany, lichwiarz, kutwa, skąpiec, chciwiec, zdzierca, wyzyskiwacz’. Jest ono znane także współczesnej polszczyźnie:

Ryc. 6. *Żyd* w znaczeniu metaforycznym

[Źródło: http://memy.pl/mem_583300_i_gdzie_to_mieso , dostęp: 29 maja 2018 r.]

Współcześnie rzeczownik *żyd*, zwłaszcza w języku najmłodszego pokolenia i w języku środowiskowym, jest ciągle używany jako rodzaj obelgi, za pomocą której mówiący okazuje odbiorcy wrogość oraz ma na celu go obrazić.²² Często wzmocnieniem obelżywego charakteru samego rzeczownika są towarzyszące mu określenia wartościująco-ekspresywne, w tym wulgarne, co ilustrują kibicowskie inskrypcje na murach polskich miast:

Ryc. 7. Napisy na murach

[Źródło: https://www.google.pl/search?q=%C5%BBYdzi+na+murach&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=0ahUKEwithJPpwLzZAhXJVBQKH4uAa4Q_AUICigB&biw=1242&bih=557#imgc=z7Q5_RMy1LYwzM, dostęp: 29 maja 2018 r.].

²² Por. *Miejski słownik slangu i mowy potocznej*: <https://www.miejski.pl/slowo-%C5%BCyd>, dostęp: 29 maja 2018 r.

Ryc. 8. Napisy na murach

[Źródło: https://www.google.pl/search?q=%C5%BBydzi+na+murach&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwithJPpwLzZAhXJVBQKH4uAa4Q_AUICigB&biw=1242&bih=557#imgrc=z7Q5_RMy1LYwzM, dostęp: 29 maja 2018 r.].

Charakter deprecjatywny ma forma liczby mnogiej *Żydy*. W polszczyźnie dwudziestowiecznej forma ta używana była jako pogardliwe określenie grupy politycznej – w latach 50. w środowisku ludzi władzy wyodrębniane były: *Natolin* (to twardogłowi komuniści) i *Puławy* (reformatorzy, w znacznej części pochodzenia żydowskiego); mówiło się też o tych grupach odpowiednio: *Chamy* i *Żydy*.²³ Znaczenie to jest rejestrowane przez WSJP PAN pod red. P. Żmigrodzkiego – paradoksalnie, mimo że rzeczownik odnosi się w tym znaczeniu do reformatorów, sam nosi znamiona negatywnego nacechowania stylistyczno-ekspresywnego – w słowniku jest opatrzony kwalifikatorem *pogard*.²⁴

5. KOŁOKACJE

Nieprzypadkowe wydaje się to, że wynik wyszukiwania w NKJP kolokacji z ośrodkiem w postaci rzeczownika *Żyd* pokazuje takie powtarzalne połączenia z przymiotnikami wartościującymi, utrwalającymi negatywne cechy kojarzone z Żydami, jak *stary* – 73, *biedny* – 8, *głuchy* – 7, *głupi* – 6, *parszywy* – 5.

Wiele jest tu określeń będących eksponentami stereotypu, na który składa się przekonanie o rozproszeniu członków tego narodu: *polski* – 262, *rosyjski* – 35, *europejski* – 27, *warszawski* – 25, *francuski* – 14, *litewski* – 7, *austriacki* – 6.

Często kolokanty profilują obraz Żydów jako osób postrzeganych przez pryzmat ich urody (por. *czarny* – 15 i *brodaty* – 10), widocznej

²³ Por. W. Jedlicki, *Chamy i Żydy*, „Kultura Paryska” 1962, nr 12, s. 3–41.

²⁴ https://www.wsjp.pl/index.php?id_hasla=85109&ind=0&w_szukaj=%C5%BCyd, dostęp: 10 września 2021 r.

nadmiernej pobożności (*ortodoksyjny* – 10, *pobożny* – 12, *religijny* – 26) oraz majątku (*bogaty* – 13, *biedny* – 8).

O stosunku do Żydów utrwalonym w danych językowych można również wnioskować, uwzględniając sposób, w jaki funkcjonuje przymiotnik *żydowski*, a nade wszystko biorąc pod uwagę kolokacje z ośrodkiem w postaci wspomnianego przymiotnika. Już SW wymienia takie utrwalone połączenia jak: *żydowskie wykrety* ‘fałszywe’, *żydowski świadek* ‘fałszywy, przedajny’, *żydowskie złoto* ‘połączenie siarki i cyny używane do brązowania, złoto do robót mozaikowych’ (czyli złoto nieprawdziwe, oszukane). Podobnie konotacja fałszu legła u podstaw innych utrwalonych wyrażen z przymiotnikiem *żydowski*, jak: *żydowska wiśnia* ‘miechunka’, *żydowski kamień* ‘szkarłupień należący do jeżowców’, *grzyby żydowskie* (wg SW ‘bielmy’; prawdopodobnie chodzi o niejadalny grzyb *mleczaj biel*); *żydowskie drzewo* (inaczej: *judaszowiec*, *grujecznik* – drzewo o krwawoczerwonych kwiatach); *smoła żydowska* wg SW ‘asfalt’. Znaczenie podobnych wyrazów jest motywowane silną konotacją Żyda – przypisywaną mu fałszywością.

6. ZAKOŃCZENIE

W świetle danych językowych przedstawionych w artykule antysemityzm językowy jest niestety faktem. Wydaje się niegroźny, ponieważ dotyczy zasobów leksyki potocznej. To jednak właśnie język potoczny jest eksponentem światopoglądu i aksjologii leżących u podstaw języka, którym mówi dana społeczność – leksyka potoczna zamyka w sobie doświadczenia i ważne dla wspólnoty wartości (ale i antywartości). Słowa podtrzymują stereotypy, a przekazywane z pokolenie na pokolenie, mimochodem wsączają wrogość, obawę i strach. Szczęśliwie część haniebnych wyrazów o wymowie antysemitycznej znika z obiegu publicznego, przynajmniej z języka najmłodszego pokolenia Polaków.

Bibliografia

- J. Bartmiński, *Jak zmienia się stereotyp Niemca w Polsce? Profile i ich historyczno-kulturowe uwarunkowania* [w:] *Stereotypy mieszkają w języku*, Lublin 2007, s. 242–261.
- J. Bartmiński, *Semantyka i polityka. Nowy profil polskiego stereotypu Ukraińca* [w:] *Stereotypy mieszkają w języku*, Lublin 2007, s. 299–314.
- J. Bartmiński, *Stereotyp Rosjanina i jego profilowanie we współczesnej polszczyźnie* [w:] *Stereotypy mieszkają w języku*, Lublin 2007, s. 262–298.
- A. Cała, *Autostereotyp i stereotypy narodowe* [w:] I. Krzemiński (red.), *Czy Polacy są antysemitami?*, Warszawa 1996, s. 199–229.
- A. Cała, *Wizerunek Żyda w polskiej kulturze ludowej*, Warszawa 2005.

- A. Cała, *Żyd – wróg odwieczny? Antysemityzm w Polsce i jego źródła*, Warszawa 2012.
- W. Doroszewski (red.), *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1958–1969 [SDor.].
- S. Grodzka, *Stereotyp Żyda i Cygana w przysłowiaach polskich*, „Prace Językoznawcze” 2001, t. 3, s. 39–46.
- O. Ilchyna, *Językowy obraz Żyda według zbioru Leona Węglińskiego Hôrki śmich. Skazki i obrazki z życia w Hałyczyni*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” 27(1), s. 91–104.
- W. Jedlicki, *Chamy i Żydy*, „Kultura Paryska” 1962, nr 12, s. 3–41.
- J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki (red.), *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1900–1927 [SW].
- A. Kępiński, *Lach i Moskal. Z dziejów stereotypu*, Warszawa–Kraków 1990.
- F. Koneczny, *Cywilizacja żydowska*, Warszawa 1995 (reprint z 1934 r.).
- S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1807–1814 [SL].
- P. Łozowski, *Panchronia, czyli językoznawstwo bez synchronii* [w:] A. Pajdzińska, P. Krzyżanowski (red.), *Przeszłość w językowym obrazie świata*, Lublin 1999, s. 25–50.
- P. Łozowski, *Tradycja jako panchronia, czyli w poszukiwaniu ciągłości kultury* [w:] J. Adamowski, M. Wójcicka (red.), *Tradycja w kontekstach kulturowych*, Lublin 2011, s. 113–123.
- P. Łozowski, *Od semantyki do gramatyki, czyli o wyższości panchronii nad synchronią i diachronią* [w:] J. Kamper-Warejko, M. Gębka-Wolak, A. Moroz (red.), *Leksyka języków słowiańskich w badaniach synchronicznych i diachronicznych*, Toruń 2014, s. 89–100.
- P. Łozowski, *Panchronia, czyli język jako symbol doświadczenia* [w:] P. Stalmaszczyk (red.), *Metodologie językoznawstwa. Od diachronii do panchronii*, Łódź 2018, s. 165–177.
- M. Mańczak, *Polski słownik etymologiczny*, Kraków 2017.
- Miejski słownik slangu i mowy potocznej*: <https://www.miejski.pl>
- A. Niewiara, *Das Stereotyp des Deutschen in der polnischen konspirativen Presse des Zweiten Weltkrieges*, „Znakolog” 1991, nr 3, s. 181–200.
- A. Niewiara, *Wyobrażenia o narodach w pamiętnikach i dziennikach z XVI–XIX wieku*, Katowice 2000.
- A. Niewiara, *Schematy ideologiczne w obrazie Żyda w polskiej literaturze pamiętnikarskiej z XVI–XIX w.* [w:] A. Szawerna-Dyrszka, M. Tramer (red.), *Żydzi w literaturze*, t. 1, Katowice 2003, s. 192–209.
- A. Niewiara, *Moskwicin – Moskal – Rosjanin w dokumentach prywatnych. Portret*, Łódź 2006.
- A. Niewiara, *Polish ethnic stereotypes in common discourse (diachronic and comparative perspective)*, „Issledovanja po slovjanskim jazykam” 2006, nr 11, s. 11–26.
- A. Niewiara, *Polskie stereotypy narodowe w świetle badań diachronicznych*, „LingVaria” 2010 nr 2(10), s. 171–183.
- M. Peisert, *Nazwy narodowości i ras we współczesnej polszczyźnie* [w:] J. Anusiewicz, F. Nieckula (red.), *Potoczność w języku i w kulturze*, „Język a Kultura”, t. 5, Wrocław 1992, s. 209–223.
- K. Pisarkowa, *Konotacje nazw narodowości*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1976, z. 1, s. 5–26.

- Słownik języka polskiego PWN*, <https://sjp.pwn.pl/>, dostęp: 10 września 2021 r. [SJP PWN].
- M. Wodziński, *Kultura Żydów polskich. Stereotypy i ich konsekwencje. Materiały z konferencji „Polsko-żydowskie dziedzictwo Rzeczypospolitej. Wyzwania pamięci i edukacji”*, Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN 14–16.11.2019 r.
- M. Wojtyńska-Nowotka, *Antysemityzm w polskiej prasie dwudziestolecia międzywojennego. Leksyka nagłówków prasowych tygodnika „Pod Pręgierz”*, „Poradnik Językowy” 2020, z. 6, s. 64–78.
- A. Zdanowicz i in. (red.), *Słownik języka polskiego*, Wilno 1861 [SWil].
- D. Zdunkiewicz-Jedynak, *Obraz społeczności żydowskiej w świetle przysłów i frazeologii [w:] U. Kolberová, S. Mizerová, PAREMIE NARODŮ SLOVIAŇSKICH IX – Paremie sloviaňské v XXI wieku*, Ostava 2019, s. 63–72.
- P. Żmigrodzki (red.), *Wielki słownik języka polskiego PAN*, <https://www.wsjp.pl>, dostęp: 10 września 2021 r. [WSJP PAN].

***Żydki, gudłaje, parchy and other shameful words for Jews.
Anti-Semitism imprinted in the old and modern Polish lexis***

Summary

The paper analyses the Polish lexis, recorded in dictionaries (since the 19th century) and the National Corpus of Polish (NKJP), which reflects the social attitudes that could be described as anti-Semitic. It discusses words expressing aversion, contempt, hostility, which carry a strong markedness that refers to the established negative stereotype of the Jew. Ethnonyms and their colloquial equivalents, words derived from an ethnonym, and its metaphorical neosematisms were used as the material for the description (the already examined paroemia and idiomatic expressions are outside the scope of the author's interests).

Keywords: lexicology – lexicography – lexis – axiological vocabulary – language anti-Semitism

Trans. Monika Czarnecka